

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ

(Представлено д.е.н., проф. Тарасюк Г.М.)

Проаналізовано сутність соціального сирітства. Виокремлено емпіричний, мобілізуючий, критичний, експериментально-пошуковий історичні етапи дослідження даного поняття. Наукові пошуки цих етапів значно відрізняються. Так наприкінці XIX ст. збиралися різноманітні дані про соціальних сиріт, вивчалася смертність та психологічні особливості дітей у притулках. У повоєнні роки XX ст., особливо у 50–60-х роках, увага науковців акцентувалася на дослідженні постінтернатної адаптації дітей, розгляді особливостей впливу депривації на дитину. Сьогодні дослідження зосереджені на розробці ефективних заходів недопущення та подолання соціального сирітства. З'ясовано, що соціальне сирітство – ключовий індикатор трансформації сімейних цінностей та відносин. Його вивчення не може знаходитися в межах однієї науки. Наведено визначення даного поняття різними вітчизняними та зарубіжними науковцями й встановлено відсутність єдиного трактування соціального сирітства, незважаючи на те, що поняття зустрічається навіть у нормативно-правових актах. Пропонується розглядати соціальне сирітство як явище наявності в суспільстві дітей (офіційно визначені соціальні сироти), які офіційно позбавлені батьківських прав, а також тих (суб'єктивно визначені соціальні сироти), про яких батьки не піклуються.

Ключові слова: соціальне сирітство; діти-сироти; депривація.

Постановка проблеми. Подолання наявної демографічної кризи і досягнення сталого розвитку, нормалізація відтворення населення є тривалим і складним процесом. Сьогодні мова йде навіть не стільки про подолання депопуляції, скільки про підвищення якості життя населення, зокрема дітей як важливої соціальної групи, збереження та відтворення їх життєвого і трудового інтелектуально-творчого потенціалу.

В умовах переходу до глибокого аналізу сутності та причинно-наслідкових змін перебігу демопроектів постає проблема визначення таких ключових індикаторів демографічного розвитку, які дали б можливість оцінити його комплексно. Рівень сирітства, а особливо соціального, є важливим ключовим стратегічним показником трансформації сімейних цінностей та відносин, державної сімейної політики, загальної демоситуації. Наявність у суспільстві дітей, які залишилися без піклування своїх батьків, досить складна проблема («соціокультурний феномен»), що потребує комплексного вивчення педагогами, соціологами, демографами для подальшої протидії. Дослідження соціального сирітства не може бути зосередженим у дисциплінарних межах однієї науки. Саме тому для з'ясування сутності основних демографічних факторів та наслідків сирітства варто з'ясувати його еволюцію та трансформацію наукових поглядів на нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть вітчизняними вченими-демографами соціальне сирітство розглядається в контексті кризи сім'ї [1, 2], батьківства та дитинства, поширення асоціальних явищ [3], міграцій населення [4].

Важливу роль у з'ясуванні проблем соціального сирітства відіграють комплексні соціально-демографічні дослідження: бідності сімей з дітьми [5], забезпечення доступу різних категорій дітей до послуг основних галузей соціальної сфери та системи соціального захисту [6], демографічного і соціально-економічного становища українських сімей [7], системи цінностей, способу життя, демографічної поведінки, соціально-демографічних характеристик та становища молоді в Україні [5], проблем усиновлення дітей-сиріт [8, 9].

В умовах загострення військового конфлікту на сході України особливо актуальними постають наукові доробки вітчизняних вчених щодо покращання соціальної політики стосовно сімей з дітьми, які постраждали від конфлікту, для недопущення соціального сирітства [4].

Привертає увагу з точки зору застосовуваних методологічних та методичних підходів також комплексне дослідження демографічної поведінки населення, у тому числі дітей-сиріт, що було проведено колективом російських науковців на чолі з В.М. Архангельським [10]. Важливе місце належить міжрегіональним та регіональним дослідженням факторів впливу на демографічну поведінку та вихс © А.С. Суходольська, 2015

Основною метою є дослідження сутності поняття «соціальне сирітство» та визначення основних історичних етапів його розгляду.

Викладення основного матеріалу дослідження. Проблема соціального сирітства існувала в усі часи. Значним за розмірами контингентом таких сиріт були незаконнонароджені діти, адже в класових формаціях була заборона переривання вагітності, що і є поясненням великої кількості відмов від дітей жінок нижнього соціального класу [12]. У XIX ст. виникають нові форми притулків для утримання сиріт: для морально занедбаних дітей; для засуджених дітей (закритого типу); для дітей, які вже відбули термін покарання [14, с. 68]

З 1811 року в Росії, усвідомивши складність державного утримання дітей-сиріт, їх почали передавати на виховання в родини. Соціальні сироти стали пріоритетним об'єктом соціальної підтримки лише з 1873 року; почали відкриватися притулки для підкинутих дітей, незаконнонароджених, дітей-інвалідів, від яких відмовилися родичі [14, с. 103–105].

Науковий інтерес до проблем сирітства та методологічні підходи до його дослідження почали з'являтися наприкінці XIX ст. Розпочався так званий **«емпіричний»** період вивчення педагогічних, психологічних, соціологічних характеристик дітей, які перебували в інституційних установах. Особливу увагу в дослідженнях приділяли високому рівню смертності дітей-сиріт у виховних будинках, дитячих притулках, сирітських будинках, що функціонували у той час (подекуди показники смертності сягали 85 %). Соціологічні дослідження були досить локального характеру, зводилися до пошуку причинно-наслідкових зв'язків смертності дітей у притулках та пошуку напрямків вирішення даної проблеми. Особливого значення набувають дослідження вітчизняних демографів Т.Маковецького, І.П. Скворцового, О.Корчак-Чепурківського, М.Уварового, А.Якобія та інших, які були присвячені вивченню дитячої смертності та розробці першооснов методологічного інструментарію дослідження демографічних аспектів соціального сирітства. Важливе місце у даний період займали нариси з питань природного руху населення окремих губерній Російської імперії (у тому числі й регіонів України). Однак не досліджувалися психологічні проблеми депривації дітей у інституційних закладах, особливості шлюбно-сімейних відносин та їх вплив на дітей. Цей період дослідження проблем соціального сирітства характеризувався накопиченням досвіду та різнорідних локальних даних без їх цілеспрямованої систематизації.

Загрозливого рівня соціальне сирітство набуло у XX ст. у зв'язку зі значними втратами населення під час Першої та Другої світових війн. Тому в повоєнні роки розпочинається другий етап досліджень проблем соціального сирітства – **«мобілізуючий»**. В Європі та США з'являється значна кількість публікацій, пов'язаних з аналізом виховання дітей-сиріт в інституційних установах, можливістю їх постінтернатної адаптації у суспільстві [15–17]. У.Гольдфарб, провівши ряд досліджень, дійшов висновку, що діти у інтернатних установах інертні до соціальних комунікацій, менш вдумливі та амбіційні [17]. Аргументація популяризації сімейних форм виховання міститься у монографії Дж.Боулбі «Материнська турбота та психічне здоров'я» (1951) [16], в якій стверджується, що сімейне оточення забезпечує дитині емоційні зв'язки, що необхідні для розвитку, а за умов перебування в інституційних установах діти зазнають значних порушень психологічної поведінки. Науковець вперше детально проаналізував феномен депривації дітей, які були евакуйовані в період Другої світової війни.

Вітчизняні науковці також активно досліджували проблеми сиріт та їх соціально вразливих, знедолених батьків. Мобілізуючий етап досліджень соціального сирітства на території нашої країни носив міждисциплінарний характер, що пов'язано з погіршенням соціально-демографічної ситуації в повоєнні періоди та пошуком шляхів її вирішення. Про важливість існування інституційних установ для малозабезпечених верств населення («шпиталів») зазначала А.Ф. Мальцева [18, с. 3–22]. У цей період було значно вдосконалено методичний інструментарій демографічних досліджень М.В. Птухою. Він вперше науково обґрунтував схему та методи вивчення демографічних явищ та процесів [19]. Важливий доробок М.В. Птухи разом з іншими науковцями того часу [20–23] у дослідженні умов життя вихованців дитячих притулків, проблеми ставлення суспільства та політики державних інститутів до дітей-сиріт у кризові повоєнні роки.

Середина XX ст., **«критичний»** період досліджень, характеризується розробкою нових методик роботи з дітьми-сиротами, проведенням експериментальних досліджень та визначенням оптимальних форм їх виховання. Один з найбільш наочних експериментів за участі 600 новонароджених провів американський психолог М.А. Риббл. Було встановлено, що у дітей, які проживали в незадовільних гігієнічних умовах, проте мали фізичний контакт з матір'ю, не виникало соматичних порушень, на відміну від вихованців найкращих на той час дитячих будинків.

Й.Лангмейер, З.Матейчик наводять приклад «природного експерименту» за часів правління Гітлера у Німеччині [24]. Абсолютно здорові подружні пари проживали у таємних таборах, новонароджених дітей у них забирали та виховували в спеціальних дитячих будинках з метою створення «надлюдей» чистої раси. В звітах щодо діяльності одного з таких будинків зазначалося, що всі діти відставали у розвитку, більшість навчалися елементарним гігієнічним навичкам лише до 6 років. Цей експеримент ще раз довів, що навіть генетично здорові діти за умов материнської депривації значно відстають у розвитку від своїх

однолітків. Втілення висновків наукових досліджень того періоду призвело до значного скорочення інтернатних закладів у країнах Європи та США.

Проте в радянський період результати зарубіжних досліджень сімейних форм виховання дітей не набули значної популярності. У СРСР значну увагу зосередили на подоланні дитячої безпритульності, соціальному вихованні дітей-сиріт. Відповідальність за виховання дітей була покладена не лише на сім'ю, але й на суспільство. Саме суспільне виховання вважалося оптимальним. У 1918 році Сімейним кодексом було заборонено усиновлення для зниження рівня трудової експлуатації дітей у прийомних сім'ях, проте у 1920-х роках таке положення було переглянуто у найбільш розвинутих регіонах і дітей все ж таки передавали на виховання у сім'ї. Думки експертів того періоду щодо патрунування відрізняються. Одні вважали, що трудове виховання дітей у сім'ях сприятиме розбудові робітничого класу, інші вказували на неможливість сімей забезпечити таким дітям належне виховання через їх політичну «неблагонадійність». Головне пояснення такої «неблагонадійності» – неможливість виховати у сім'ї колективізм та відданість державі.

В багатьох наукових джерелах радянського періоду зазначається обов'язок держави компенсувати недостатній виховний вплив сім'ї на дитину та необхідність піклування про дітей як про майбутнє суспільства, часто мова йде про соціальне виховання дітей, трудовий колективізм [56]. Так Е.К. Васильєва зазначала, що «суспільне виховання має приділяти особливу увагу дітям, яким необхідно компенсувати нестачу сімейного виховання» [25, с. 37].

Одним із методів дослідження ставлення суспільства до дітей-сиріт у різні періоди є дискурсивний (мовний) аналіз, який передбачає сукупність заходів вивчення та формування певного сукупного уявлення по висловам, емоційному забарвленню мови досліджуваного періоду. Ґрунтовному дослідженню дискурсів щодо сиріт і сирітства у кризові етапи ХХ-поч. ХХІ ст. в Росії присвячено ряд робіт М.С. Астоянц [26, 27]. Науковець проаналізувала ряд публікацій, радіопередач та архівних записів кожного з періодів та виокремила особливості ставлення до дітей-сиріт (табл. 1).

Таблиця 1

Політичний дискурс про сирітство: з 20-х років ХХ ст. до сьогодення

1920–1956 роки		1941–1946 роки		Сьогодення	
Тип дискурсу	Ставлення до дітей-сиріт	Тип дискурсу	Ставлення до дітей-сиріт	Тип дискурсу	Ставлення до дітей-сиріт
Соціальної небезпеки	Інклюзія та відчуження			Соціальної небезпеки	Інклюзія та відчуження
Соціальної участі	Визнання неповноцінності				
Соціальної відповідальності: діти-сироти – об'єкт надання допомоги					
Соціальної корисності	Інтеграція дітей-сиріт у суспільство	Соціального єднання	Радянський народ – одна сім'я, сироти – діти всього народу	Соціального партнерства	Інтеграція суспільства для вирішення проблем дітей-сиріт

У кожному з дискурсів діти-сироти є певним елементом з набором рис та характеристик. Досить стійким виявилось ставлення до дітей-сиріт як до суб'єктів потенційної загрози (дискурс соціальної небезпеки), який призводить до виключення дітей-сиріт, розглядає їх як загрозу стабільності та правопорядку.

Значно відрізнялось ставлення до дітей-сиріт у роки Великої Вітчизняної війни. Монодискурсивний період соціального єднання передбачав соціальну відповідальність за дітей-сиріт, їх всебічну підтримку кожним громадянином. Однак у післявоєнні роки соціальними сиротами часто були діти засуджених (внаслідок післявоєнних репресій), матерів-одиначок, а тому змінилося ставлення до них держави та згадування в офіційних джерелах майже зникло.

Заслуговує на увагу дискурс соціального самовиправдання та соціальної участі, що був притаманний в усі часи. Відбувається пошук причин та джерел виникнення соціального сирітства, відповідальність перекладається на батьків, які не виконують своїх обов'язків, проте жодних пропозицій та активних дій щодо вирішення проблеми не наводиться. Позитивним є поява дискурсу соціального партнерства, адже він ініціює розвиток соціальних інститутів та сприяє об'єднанню суспільства для вирішення проблем соціального сирітства.

Важливою характеристикою радянського періоду була пріоритетність державних форм виховання дітей-сиріт та відсутність чіткої державної превентивної соціальної політики щодо сімей у складних життєвих обставинах. Основні зусилля були спрямовані на вирішення проблем сирітства, а не на їх попередження.

Через це деякі науковці сьогодні критикують поняття «соціального сирітства», оскільки вважають його відголоском ранніх концепцій «соціального материнства» та «соціального виховання», за яких першочергове піклування про дітей належало державі, а не батькам. Так, наприклад, професори Е.Р. Ярська-Смирнова та П.В. Романов зазначають, що радянська ідеологія та визначення соціального сирітства було неоднозначним, що унеможливило побудувати ефективну систему вирішення проблеми [28].

У трансформаційний період, який, на наш погляд, варто визначити, як **«експериментально-пошуковий»** значно активізувалися дослідження дитинства та соціального сирітства вітчизняними науковцями І.Голубевою, Н.Левчук, І.Пешою та іншими [29, 3, 30–32]. Результати досліджень носять не лише теоретичний характер, але й комплексно впроваджуються на практиці. Проте дотепер, навіть у законодавчих актах, не наведено визначення «соціальне сирітство», хоча і застосовується. Недостатньо обґрунтовано видається нам позиція І.А. Галатир [33], І.В. Ченбай [34] та деяких інших науковців, які наполягають на обмеженні сфери застосування визначення «соціального сирітства» лише науковими джерелами.

Вперше в незалежній Україні термін «суспільні діти» нормативно було застосовано у Національній програмі «Діти України», що затверджена у 1996 році. У 2012 році було затверджено Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року [35], метою якої проголошено «створення належних умов для забезпечення реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї, запобігання поширенню соціального сирітства», а трактування даного визначення та конкретизацію належності до нього так і не було наведено. Мова про даний вид сирітства йшла у Стратегії демографічного розвитку до 2015 року (поняття трактувалося як «покинуті батьками діти») [36].

Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» зазначено чітке розмежування понять «дитина-сирота» (дитина, в якій померли або загинули батьки) та «діти, позбавлені батьківського піклування» (діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібраним у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісти зниклими або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти) [37].

Протягом останніх десятиліть соціальне сирітство науковці розглядають з декількох позицій – як соціальне, тимчасове явище, під час ліквідації причин якого зникне і проблема; як психологічний феномен самосприймання, самовідчуття та самоусвідомлення дитиною себе одинокою, що не є об'єктивним фактором для визначення поняття; як педагогічну проблему відсутності умов для виховання, занедбаності дитини в сучасному суспільстві [13, с. 67–71].

Також соціальне сирітство розглядається як асоціальне явище в контексті зниження рівня соціального капіталу внаслідок впливу: соціально-економічної нерівності, формування нелегітимних соціальних зв'язків та структур, слабкості громадянського суспільства, послаблення соціального контролю [3].

Деякі науковці розглядають соціальне сирітство як наявність у країні осіб, у яких спостерігаються проблеми з соціальною адаптацією, людей, які повернулися з місць позбавлення волі, безпритульних тощо. Наявне ототожнення сиріт із особами з обмеженими можливостями будь-якого віку, прагнення охоплення поняттям «соціального сирітства» усіх соціально вразливих верств населення, а не лише дітей [38, с. 4–10].

І.М. Богданова [39], І.В. Пеша [30, с. 40–51] вважають, що «соціальне сирітство – явище, яке спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до неповнолітньої дитини». Причинно-наслідковий підхід до розгляду соціального сирітства пропонується В.В. Бондаренко – «... діти, від яких відмовились одразу після народження, або діти з асоціальних сімей, які вимушені мешкати на вулиці, оскільки батьки кинули їх напризволяще» [14, с. 102–107]. В.А. Яковлева стверджує, що «діти-сироти – діти, які мають біологічних батьків, але вони з певних причин не займаються вихованням дитини та не піклуються про неї» [40, с. 205–212].

В.В. Яремчук зазначає, що «соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які мають родину, але залишилися без піклування батьків через соціально-економічні, психолого-педагогічні та інші причини» [41].

Натомість І.Козубовська, І.Мигович визначають соціальне сирітство як соціальне явище усунення значного кола осіб від виконання ними батьківських обов'язків або байдужості щодо цього (деформація батьківської поведінки) [34, с. 4–10].

Г.А. Шепелева наводить дітоорієнтований підхід до розгляду соціального сирітства як явище, за якого «діти залишаються без батьківського піклування, а батьки або не можуть, або не хочуть виконувати свої батьківські обов'язки та функції» [42, с. 97–102].

Підхід В.В. Морозова досить емоційно-забарвлений [43, с. 18–27]. Соціальні сироти, на його думку, діти екстремальної ситуації, без сім'ї, без турботи та опіки батьків, які перебувають у постійному стресі та з недовірою ставляться до людей, зі специфічним поглядом на життя. Вперше науковець наводить визначення «комплексу сироти» – сформований стереотип непоправності втраченого, який породжує невпевненість, тривожність, неспокій.

Досить розширеною щодо сирітства є позиція О.М. Терновець. Науковець виокремлює поняття «прихованого» соціального сирітства, «... яке пов'язане з погіршенням умов життя сім'ї та падінням її моральних засад, унаслідок чого зростає безпритульність величезної кількості дітей та підлітків» [38, с. 4–10]. На наявність «прихованого» соціального сирітства вказує і Н.М. Левчук у своєму комплексному дослідженні проблем асоціальних явищ в Україні, трактуючи його як результат занепаду функцій контролю та інформування органів державної влади про проблеми безпритульності значної кількості дітей, які перебувають у несприятливому та небезпечному для здоров'я і життя становищі [3].

О.О. Коваленко у дисертаційному дослідженні також розширює традиційні межі розгляду соціального сирітства [44]. Так до дітей-соціальних сиріт автор зараховує «... не лише “неблагополучних” дітей у традиційному розумінні “неблагополуччя”, але й тих, кого прийнято вважати “благополучними”... Діти, які належать до різних категорій, займають відносно однакову критичну позицію у ставленні до своїх батьків... До соціальних сиріт належать усі діти, що залишилися без належної опіки та виховання, причому незалежно від соціального статусу батьків...». Автор вважає, що до соціальних сиріт належать не лише офіційно визнані діти, позбавлені батьківського піклування, але і ті, які фактично не отримують від батьків достатній набір духовних та матеріальних благ, що необхідний для їх розвитку.

В.І. Кононенко зазначає, що «... соціальне сирітство є одним з джерел безробіття, бідності, бродяжництва, алкоголізму, наркоманії, самогубства та злочинності серед дітей та молоді» [45, с. 408].

Л.В. Вейланде розглядає соціальне сирітство з урахуванням комплексу чинників впливу як певного роду результативний показник зрушень економічного та соціального характеру, як «... аномальне явище, результат соціальних потрясінь у житті суспільств, що характеризується дефіцитом громадських та державних інститутів, які забезпечують дотримання основних прав та свобод дитини; явище, яке свідчить про кризу інституту сім'ї, негативний вплив соціуму на формування особистості у соціальному, моральному, інтелектуальному та фізичному плані» [45].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як ми бачимо, наукові дослідження соціального сирітства не можуть знаходитися в дисциплінарних межах певної науки, адже дане явище є поліфакторним. Його дослідження науковцями різних галузей знань має передбачати їх подальшу кооперацію та інтеграцію зусиль для розробки ефективних заходів недопущення та подолання проблеми соціального сирітства.

Відкритими залишаються питання щодо перспектив виявлення причин та факторів сирітства, зменшення масштабів та можливостей подолання його негативних наслідків, доцільності та напрямів протидії соціального сирітства в Україні, а також проблема недопущення трансформації негативного життєвого досвіду соціальними сиротами на їх подальше доросле життя та демографічну поведінку. Важливими малодослідженими напрямками дослідження є також перспективи соціальної адаптації дітей-сиріт, випускників інтернатних закладів. Потребують подальшого наукового пошуку превентивні заходи недопущення та подолання проблем внутрішньо переміщених сімей з дітьми, дітей-сиріт.

Список використаної літератури:

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / В.С. Стешенко, В.П. Піскунов, І.О. Курило та ін. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2001. – 560 с.
2. Цибулько Л.Г. Криза сім'ї й сімейних стосунків як фактор соціального сирітства / Л.Г. Цибулько // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – № 3. – 2012. – С. 69–74.
3. Левчук Н.М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі : монографія / Н.М. Левчук ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України, 2011. – 491 с.
4. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні : монографія / О.В. Макарова ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с.
5. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.
6. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери) :

- колективна монографія / *Л.М. Черенько, С.В. Полякова, В.С. Шишків та ін.* – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАНУ, 2011. – 48 с.
7. *Нечипоренко С.В.* Молодіжна сімейна політика в Україні : монографія / *С.В. Нечипоренко.* – Умань : «Сочінський», 2011. – 217 с.
 8. *Погорецька Н.В.* Міжнародне усиновлення: проблемні питання / *Н.В. Погорецька* // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 612–617.
 9. Усиновлення: реалії та тенденції. Результати соціологічних досліджень / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. – К., 2009. – 160 с.
 10. Демографическое поведение и его детерминация / *В.Н. Архангельский, В.В.Елизаров, Н.В. Зверева, Л.Ю. Иванова.* – М. : ТЕИС, 2005. – 352 с.
 11. *Зеликова Ю.А.* Влияние социальной политики и родительских ценностей на семейное поведение и воспитание детей: межстрановой анализ / *Ю.А. Зеликова* // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – Т. 10 (3). – С. 343–360.
 12. *Рыбаковский Л.Л.* Детность, семья: вчера, сегодня, завтра / *Л.Л. Рыбаковский.* – М. : Мысль, 1986. – 201 с.
 13. *Павлик Н.П.* Особливості соціалізації вихованців закладів державного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / *Н.П. Павлик* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І.Огієнка / Серія : соціально-педагогічна. – 2009. – № 11. – С. 67–71.
 14. *Бондаренко В.В.* Соціальне виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, у період суспільної і приватної опіки (з XIX до XX ст.) / *В.В. Бондаренко* // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – № 4. – 2012. – С. 102–107.
 15. *Шниц Р.А.* Психоанализ раннего детского возраста / *Р.А. Шниц.* – М., 2001.
 16. *Bowlby J.* Maternal Care and Mental Health : monograph / *J.Bowlby.* – Geneva : W.H.O. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://whqlibdoc.who.int/monograph/WHO_MONO_2_\(part1\).pdf](http://whqlibdoc.who.int/monograph/WHO_MONO_2_(part1).pdf).
 17. *Goldfarb W.* The effects of early institutional care on adolescent personality / *W.Goldfarb* // Journal of Experimental Education. – 1943. – Vol 12. – P. 106–129.
 18. *Мальцева А.Ф.* О малорусских «шпиталах» / *А.Ф. Мальцева* // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – 1907. – Вып. 4. – С. 3–22.
 19. *Птуха М.В.* Очерки по статистике населения / *М.В. Птуха.* – М., 1960. – С. 43.
 20. *Бахрушин С.* Организация попечения о беспризорных детях в Москве / *С.Бахрушин.* – М., 1916.
 21. *Гинзбург Н.* Призрение подкидышей в России / *Н.Гинзбург* // Трудовая помощь. – СПб., 1904.
 22. *Давидов И.* Об учреждениях для бедных детей и способах оказания им помощи / *И.Давидов.* – М., 1888.
 23. *Птуха М.В.* Бесприютные дети-подкидыши и наше земство / *М.В. Птуха* // Трудовая помощь. – СПб., 1911. – № 7.
 24. *Лангмейер Й.* Психическая депривация в детском возрасте / *Й.Лангмейер, З.Матейчик.* – Прага : АВИЦЕНУМ : Медицинское издательство, 1984.
 25. *Васильева Э.К.* Семья и ее функции / *Э.К. Васильева.* – М. : Статистика, 1975. – 181 с.
 26. *Астоянц М.С.* Дети-сироты: анализ жизненных практик в условиях интернатного учреждения. Опыт включенного наблюдения / *М.С. Астоянц* // Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 54–63.
 27. *Астоянц М.С.* Политический дискурс о сиротстве в советский и постсоветский период: социальная интеграция или социальное исключение? / *М.С. Астоянц* // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. 4. – № 4. – С. 475–500.
 28. *Ярская-Смирнова Е.Р.* Профилактика семейного неблагополучия в условиях модернизации социального государства / *Е.Р. Ярская-Смирнова, П.В. Романов* // Центр проблемного анализа и государственно-управленческого проектирования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusrand.ru/>.
 29. *Голубева І.Є.* Дитинство як об'єкт соціально-демографічної політики в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.09.01 / *І.Є. Голубева* ; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. – К., 2005. – 19 с.
 30. *Пеша І.В.* Інформованість громадян України щодо причин та наслідків соціального сирітства / *І.В. Пеша, Н.М. Комарова* // Український соціум. – 2004. – № 2 (4). – С. 40–51.
 31. *Пеша І.В.* Соціальне становлення дітей сиріт в дитячих будинках сімейного типу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / *І.В. Пеша* : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.
 32. *Пеша І.В.* Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / *І.В. Пеша* ; ред. *О.П. Кросюк* ; Укр. ін-т соц. досліджень, Ін-т дитинства. – К. : Логос, 2000. – 87 с.

33. *Галатир І.А.* Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві / *І.А. Галатир* // Зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту соц. технологій ун-ту «Україна». – 2011. – № 3. – С. 10–14.
34. *Ченбай І.В.* Сучасний зміст понять «сирота», «сирітство» / *І.В. Ченбай* // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 3. – С. 4–10.
35. Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року / Затверджено Указом Президента України від 22 жовтня 2012 року № 609/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>.
36. Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-2006-%D0%BF>.
37. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 6. – Ст. 147.
38. *Терновець О.М.* Сирітство як соціальна проблема / *О.М. Терновець* // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 1. – С. 4–10.
39. *Богданова І.М.* Соціальна педагогіка : навч. посібник / *І.М. Богданова*. – Харків : Бурун Книга, 2011. – 160 с.
40. *Яковлева В.А.* Подолання наслідків соціального сирітства як показник безпеки життєдіяльності суспільства / *В.А. Яковлева* // Духовність особистості. – 2011. – Вип. 6. – С. 205–212 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/domtp_2011_6_26.pdf.
41. *Яремчук В.В.* Феномен соціального сирітства як наукова проблема / *В.В. Яремчук* // Вісник психології і соціальної педагогіки. – 2012. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.psych.kiev.ua/Яремчук_В.В._Феномен_соціального_сирітства_як_наукова_проблема.
42. *Шепелева Г.А.* Соціальне сирітство: постановка проблеми / *Г.А. Шепелева* // Соціальні технології. – 2012. – № 53. – С. 97–102.
43. *Морозов В.В.* Проблеми сиротства в зеркалі педагогіки бытия / *В.В. Морозов* // Соціальна педагогіка / Науч.-практ. журн. для соц. работников и педагогов. – 2013. – № 1. – С. 18–27.
44. *Коваленко О.О.* Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03 – Соціальні структури та соціальні відносини / *О.О. Коваленко* ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2006.
45. *Вейланде Л.В.* Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / *Л.В. Вейланде* ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – О., 2005. – 20 с.

СУХОДОЛЬСЬКА Анна Сергіївна – асистент кафедри управління персоналом та економіки праці Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

– соціальне сирітство;

– демографічна поведінка.

Тел.: (093)798–64–34.

E-mail: annetta888@mail.ru.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2015.